

СТАТИИ / СТАТЪИ / ARTICLES

Гергана Ганева (София, България)

ТЕМПОРАЛНИТЕ ОСНОВИ НА СТАРОБЪЛГАРСКИЯ ГЛАГОЛ

Да се повдигат отново въпросите на темпоралната система изглежда трудно и доста рисковано начинание, тъй като това е една от най-експлоатираните и дискуссионни теми в езикознанието. През последните няколко десетилетия редица учени се опитаха да наложат различни теории за организацията на българската темпорална система, като бяха предложени и много решения в исторически план.

Дискусиите върху категорията време в българския език неотменно започват от (или поне включват и) въпроса за формообразуващите основи на глагола. Когато се говори за темпорална основа в езиковедската традиция, обикновено е във връзка с формализацията на категорията време чрез граматическа основа, като значенията на глаголните времена се изразяват в комбинация между граматическа основа и флексия. Често темпоралната основа се изгражда с помощта на специална морфема – темпорална гласна – но са възможни и други техники: морфонологични редувания, супра-сегментни елементи и т.н. Граматическите основи се различават и по това в структурата на колко и какви форми могат да влизат. Позовавайки се на непубликуван труд на Г. Герджиков, Кр. Алексова отбелязва, че в съвременния български език при темпоралната гласна има изразяване на обобщен признак, който след това се конкретизира в словоформата, докато при видовия суфикс се изразява единственият диференциален признак, върху който се изгражда категорията вид (Алексова 2009: 226). С други думи, видовата основа в съвременния български език еднозначно сочи несвършения вид, докато темпоралната основа е основа за обобщено време. Освен това някои граматически морфемите могат да конкретизират значението на други граматически морфемите и в този случай се говори за актуализиращи афикси (Куцаров 1999: 390–392). Темпоралните основи не са самостоятелни граматически маркери на категорията време, те сами по себе си не са равни на глаголните времена и не са достатъчни те да се формализират, но са носи-

тели на определена граматическа семантика, те са аналог на лексикалната основа, но в плана на морфологията¹.

Всъщност това, че старобългарският и българският глагол имат сегашна и минала основа, които се противопоставят семантично, като всички минали форми се образуват от миналата основа (аористна/инфинитивна), а всички сегашни форми – от сегашната, е стара и много устойчива идея. Тя много ясно личи още в класификацията на старобългарските спрежения на Шлайхер–Лескин, която се прави на базата на сегашната основа и как от нея се образува аористната (срв. Schleicher 1852: 287; Leskien 1871: 74). Приема се, че в исторически план имперфектът се е колебаел между сегашната и миналата темпорална основа, като според някои учени при някои глаголи първоначално е имал своя основа (Вайан 2007: 270; Добрев 1982: 73). В съвременния български език имперфектът вече разполага със своя формообразуваща основа, която е вариант на сегашната темпорална основа или гравитира към нея. Изложените постановки обикновено се илюстрират с формообразователния тип *береш* – *върахъ* – *бралъ*, *бравъш* – *върахъ* – *веръхъ*, при който противопоставянето на темпоралните основи е очевидно и заради редуването в корена, и заради наличието на тематични гласни. В старобългарския език обаче има минали форми, чиято лексикална основа съвпада с тази на сегашно време (срв. например *двигн-ъ-аше* – *двигн-е-ши* – *двигнѣ-хъ*, *кън-ѣ-аше* – *кън-е-ши* – *къа-сѣ*, *начън-е-ши* – *начън-ъш-и* – *нача-сѣ*, *рек-а-ъ* – *реч-е-тъ* – *рѣ-хъ* и т.н.). В подобни случаи на пръв поглед темпоралната основа на миналите форми е неясна и вероятно затова в езиковедската литература се откриват твърдения, че някои от миналите форми са се образували от сегашната основа, като най-често тези постановки се отнасят за имперфекта (срв. Харалампиев 2001: 141; Тотоманова 2014: 132; Добрев, Икономова, Тотоманова 1983: 89, 99)².

Поради смяната на формообразуващата основа на имперфекта това глаголно време се е превърнало в обект на нестихващи спорове, които започват от това, какъв е произходът на имперфекта, каква е граматическата му основа в старобългарския език, и завършват с причините за промяната и времето на извършването ѝ (срв. например Герджиков 1988; Тотоманова 2009а и изложените в тези трудове различни гледни точки по тези въпроси).

¹ И може би точно това е имал предвид Г. Герджиков, който настоява да се говори за темпорални гласни за обобщено време в съвременния български език. Вероятно в публикуваните и някои непубликувани трудове на Герджиков (които често се цитират, но са недостъпни и не са ми известни) става дума не толкова за конкретни граматически техники, а по-скоро за символизиране на признаците от нивото на облигаторните елементи от гледна точка на теорията за организацията на хиперкатегорията време в българския език (Герджиков 2013а; Герджиков 2013б).

² Донякъде объркване се внася от факта, че по силата на езиковедската и лексикографската традиция инфинитивът се приема за „основна“ форма на глагола и всички останали форми се сравняват с инфинитива.

Тук огромна роля играе цитираната статия на Герджиков, в която авторът излага идеята, че на смяната на формообразуващата основа на имперфекта трябва да се гледа като на сигнал за извършваща се промяна в значението на това глаголно време и начало на трансформацията на българската темпорална система. На фона на значимостта на развоя на имперфекта аористът изглежда статичен в историческа перспектива: промените са малко и чисто формални. Затова звучи донякъде парадоксално фактът, че в средновековните паметници парадигмата на аориста не е толкова ясна, колкото би следвало да се очаква – достигналите до нас ръкописи показват доста пъстра картина на аористни форми.

На първо място, без някаква видима причина при различните глаголи от I и II спрежение е засвидетелствана различна комбинация от аористни типове. Например глаголът *гъти* има форми за първи и втори сигматичен аорист, *пасти*, *падъ* – за асигматичен и втори сигматичен аорист, *вести*, *вѣж* – само за втори сигматичен аорист, *клати* – само за първи сигматичен аорист и т.н.³ Второ, някои писмени паметници не познават форми за т.нар. втори сигматичен аорист. А. Ваян и П. Дилс отбелязват, че *-ох-аористът* не се среща в Синайския псалтир, Клоцовия сборник и Мариинското евангелие, но се употребява нерядко в други глаголически ръкописи като Синайския требник, Асеманиевото евангелие, Зографското евангелие. В същото време в Супрасълския сборник и Савината книга, ако се изключи редовно употребяваното *рѣхъ*, на практика няма форми за първи сигматичен аорист при глаголите от I спрежение I разред (Ваян 2007: 265; Diels 1963: 240). А. Тотоманова забелязва, че във Ватиканския палимпсест, който според нея отразява старинни морфологични особености, отсъстват форми за втори сигматичен аорист (Тотоманова 2009б: 236). Въз основа на това авторката смята, че появата на втория сигматичен аорист може да се датира относително точно: формите не са възникнали преди началото на X в. (Тотоманова 2014: 132). Т. Славова изнася данни, че в текста на Учителното евангелие аористната парадигма е почти изцяло засвидетелствана с втория сигматичен аорист, с което на практика твърди, че в началото на X в. в североизточните краища *-ох-аористът* е широко разпространен и вече е изместил асигматичния и първия сигматичен аорист (Славова 2015: 133–134)⁴.

³ Аористните типове при глаголите от класическия старобългарски корпус може да се видят у Aitzetmüller 1977. Данни от различни източници, включващи и по-късни паметници, са обобщени у Тотоманова, Славова, Ганева 2015. Изобщо всички изнесени тук данни и форми представляват своеобразно обобщение на таблиците за историческия граматически речник на българския език, които от своя страна са правени въз основа на електронния диакхронен корпус histdict.uni-sofia.bg.

⁴ Т. Славова е защитник на тезата за ранен произход на втория сигматичен аорист. Това мнение се поддържа и от Ив. Добрев, като аргументите на Добрев не се базират на състоянието на паметниците, а са чисто лингвистични (Добрев 1982: 86–87). Въпросът с времето на възникване на т.нар. втори сигматичен аорист според мен би могъл да се реши единстве-

Времето и мястото на възникване на втория сигматичен аорист не биха били от такова съществено значение за историята на българския език, ако различните аористни типове не се образуваха от различна лексикална основа и с различна темпорална гласна (-o-/0), например рѣ-хъ – реч-е – рек-о-хъ, нѣ-сѣ – нес-о-хъ и подобни. Възможно е голямото разнообразие от аористни форми да обърка и подвежда изследователите при определянето на темпоралните основи на старобългарския глагол, защото така се оказваме в затворен кръг – ако не знаем каква е формообразуващата основа на аориста, как бихме могли да определим формообразуващата основа на имперфекта спрямо сегашната и миналата основа и да говорим за настъпила промяна в историята на българския език. Изобщо за да може с увереност да се говори за промените във формата и значението на имперфекта, е нужно преди това да се изясни каква е формообразуващата основа на сегашното време и на аориста в старобългарския език, с колко и какви темпорални основи разполага старобългарският глагол, има ли разлика между сегашната и миналата основа в старата и в новата система.

За да се решат поставените въпроси, е необходимо да се опитаме да обобщим формообразователните типове в старобългарското спрежение от гледна точка на съотношението между формообразуващите основи на сегашното време, аориста и имперфекта (вж. Приложение 1). От приложената таблица може да се види, че по отношение на темпоралните основи в старобългарския език се обособяват три основни типа: 1) глаголи, при които последователно се разграничават основа на сегашното време, основа на аориста и основа на имперфекта; 2) глаголи, при които се разграничават сегашна от минала основа, като имперфектът се образува от основата на аориста; 3) глаголи, при които формално съвпадат основата на сегашното време и основата на аориста, но се разграничават основа при имперфекта.

Формални маркери на сегашната основа в старобългарския език са темпоралната гласна -e- и/или редувания в лексикалната основа. Например при форми от типа на вер-е-ши – вѣр-а-хъ, коупоч-е-ши – коупова-хъ, реч-е-ши – рѣ-хъ – рек-о-хъ, двигн-е-ши – двиг-ъ – двиг-о-хъ – двигнѣ-хъ разликата между основата на сегашното време и основата на аориста се реализира чрез редуване в лексикалната основа и редуване на темпорални гласни: -e- в основата на сегашно време, -o-, -a- и нулева морфема – в аорист. В някои случаи, например тръпи-ши – трѣпѣ-хъ, граматическата основа съвпада с

но в рамките на някакво по-цялостно изследване на историята на българската темпорална система. Ако се приеме тезата за късната (старобългарска) поява на -ох-аориста, има две обстоятелства, които изискват специално внимание. Първо, нужно е да се уточни какъв е езиковият механизъм, който е направил възможни форми от типа на рекохъ, например къде в системата съществува формант -o-, който евентуално да се декомпозира и да се преосмисли като темпорална гласна на аориста. И второ, защо във формообразуването на предполагаемия нов аорист не е била използвана напълно ясната и еднозначна темпорална гласна -a-, т.е. защо не са образувани форми от типа на *идахъ по модела на писахъ.

лексикалната, а редуването в лексикалната основа е единственият маркер на сегашната и на миналата основа⁵. По наше мнение морфемите *-и/-ѣ-* от IV старобългарско спрежение (например *ходити*, *видѣти*) са словообразователни наставки⁶.

Следва да забележим, че в старобългарския език – взет като синхронно състояние – тематичната гласна *-е-* се използва само в сегашно време, в останалите форми, възхождащи семантично към сегашната основа (императив и сегашни причастия), тя не може да се сегментира. От тази гледна точка следва да приемем, че темпоралната гласна *-е-* е морфологичен маркер само и единствено на сегашно време, а не изобщо на сегашната основа.

Може да се мисли, че старобългарският императив е разполагал със собствена морфема *-и/-ѣ-* (например *нес-и*, *нес-ѣ-мъ*, *маж-и*, *маж-и-тѣ*, *маж-ѣ-тѣ*), с помощта на която се е образувала неговата граматическа основа, като тази основа е била вариант на сегашната.

Грамматическата основа на аориста в старобългарския език се образува чрез нулева морфема или чрез темпоралните гласни *-о-* и *-а-*, които не изключват наличието на редуване в лексикалната основа, например *маж-е-ши* – *маж-а-хъ*, *двигн-е-ши* – *двиг-о-хъ*, *ид-е-ши* – *ид-ѣ/ид-ѣ-е*, *реч-е-тѣ* – *рѣ-хъ*. Разликата между темпоралните гласни *-о-* и *-а-* е, че докато *-а-* може да се явява във всички минали форми, с което тя може да претендира за статут на темпорална гласна за обобщено време, темата *-о-* еднозначно сочи аориста. Всъщност предполагаемата късна поява на т.нар. втори сигматичен аорист не променя съществено съотношението между граматическата основа на сегашното време и на аориста от гледна точка на това, че *-ох-* аористът отстранява редуванията в лексикалната основа при глаголите от I, но не и при тези от II старобългарско спрежение (например *двигн-е-ши* – *двиг-о-хъ* – *двигнѣ-хъ*). Темпорални основи на сегашно време и на аорист при I и II старобългарско спрежение на теория би могло да има и без формите на *-ох-* аориста (*нес-е-ши* – *нѣ-сѣ*, *двигн-е-ши* – *двигнѣ-хъ*). „Предимството“ на т.нар. втори сигматичен аорист пред първия не е в това, че се отстраняват редувания, а в наличието на реална морфема, маркер на аориста (темпоралната гласна *-о-*). От друга страна обаче, в IV спрежение II разред не съществува никаква формална разлика между основата на сегашното време и на аориста (например *ходи-ши* – *ходи-хъ*). При тези глаголи значенията на сегашното време и на аориста се изразяват чрез флексииите.

По отношение на формообразуването при сегашните причастия в старобългарския език може да се приложи цитираната по-горе постановка на Ив.

⁵ Тук би следвало да напомним, че в старобългарския език видовата основа също може да съвпада с лексикалната, напр. *двиг-а-ти*, *движ-е-ши*, *нариц-а-ти*, *нарич-е-ши*, които са производни несвършени глаголи, образувани без видов суфикс, като в случая палаталът е маркер на несвършения вид (Ганева 2012: 14–15).

⁶ Аргументи в подкрепа на тази гледна точка са изложени у Ганева (2012).

Куцаров за съвременния български език и да се приеме, че афиксите -жшт-, -ашт-, -ом-, -ем-, -м- са актуализиращи морфемни, които конкретизират значението на сегашната основа съответно до едновременност спрямо действието на опорния глагол и пасивност и едновременност спрямо действието на опорния глагол. Тук следва да се направи уговорката, че в старобългарския език сегашната темпорална основа, която се актуализира от афиксите на причастията, много често съвпада с лексикалната. Напълно приемливо е мнението на Кр. Алексова, че партиципиалните афикси обслужват позиционното значение (т.е. значението на част на изречението), което може да има глаголът (Алексова 2009: 220), като старобългарските нелични глаголни форми имат синтактично значение „предикат“, „атрибут“ или „субстанция“.

Значително по-сложен е въпросът от каква граматическа основа се образуват старобългарските минали причастия, инфинитив и отглаголното съществително. От приложената таблица може да се види, че при миналите причастия има три формообразователни типа: 1) нелични форми, които се образуват директно от лексикалната основа (например ходи-ши – ходи-хъ – ходи-лъ, т.е. при глаголи от IV спрежение II разред, където не се прави разлика между основата на сегашното време и основата на аориста); 2) нелични форми, които се образуват от основата на аориста (например вър-а-хъ – вър-а-лъ, вър-а-въш-, вър-а-ти); 3) нелични форми, за които на пръв поглед трудно може да се формулира ясно правило, например оумръ-хъ – мър-е-ши – оумръ-ъш-/оумръ-лъ, реч-е-ши – ръ-хъ – рек-ъш-/реч-ен- и подобни форми от I спрежение I разред и III спрежение IVA разред⁷. По-общо погледнато, формите от тази трета група също трябва да бъдат отнесени към миналата основа, при това не само защото е абсурдно минали причастия да се образуват от сегашната основа. Аргумент за отнасянето им към аористната основа е фактът, че асигматичният аорист и -ох-аористът при I спрежение се образуват без редуване в корена спрямо сегашната основа, което означава, че корени от типа на рек- и мър- се срещат не само в сегашно време, но и в аорист. Вярно е обаче и това, че не при всички глаголи от I спрежение в паметниците са засвидетелствани форми за прост и/или -ох-аорист (вж. по-горе). За да бъдат разбрани правилно неличните глаголни форми, следва да се обърнем към предисторията на старобългарските аористи.

Оригинална хипотеза за произхода на старобългарския аорист предлагат Т. Гамкрелидзе и В. Иванов, които доказват, че характерната за индоевропейския праезик бинарна опозиция между сегашно и минало време е заменена от противопоставяне между сегашно време – аорист – импер-

⁷ Този тип „неясни“ причастия се срещат при глаголите от I старобългарско спрежение, за които се смята, че са древен клас думи, наследени от индоевропейския праезик, и при глаголи от типа на върти, върши (III спрежение IVA разред). Приема се, че повечето глаголи от този тип някога са принадлежали на праславянското I спрежение I разред и вторично са преминали към групата глаголи с праславянска наставка -*je/jo-* (Грамматика 1993: 277–278).

фект. Според авторите възникването на нови аористни типове в арийско-гръко-арменската диалектна група е довело до преосмислянето на стария неаугментиран аорист с вторични окончания *-m/-s/-t* в имперфект. В бележка под линия авторите казват, че сигматичните аористи, които възникват в индо-иранско-гръко-славянската група, най-вероятно са новообразувания, получени в резултат от функционалното преосмисляне на прастария формант *-s*. Първоначално това е бил показател за непрезентно значение и това е дало възможност този формант да бъде преосмислен в маркер на модални или непрезентни темпорални категории в индоевропейските езици (Гамкрелидзе, Иванов 1984: 389). Току-що приведеното мнение на практика казва, че старогръцкият неаугментиран имперфект не е наследник на индоевропейския имперфект, а на по-стара форма за минало време, която е съществувала още преди планът на миналото да се разчлени на имперфект и аорист и да се появи имперфектът. Това означава, че старобългарският асигматичен аорист също ще е наследник на най-стария индоевропейски претерит. Считаме, че подобна постановка е напълно приемлива и дори в нейна подкрепа може да се приведат и допълнителни доказателства извън изложените от Т. Гамкрелидзе и В. Иванов.

Едно от най-важните следствия от тази идея е това, че някога всички глаголи са имали форми за асигматичен аорист. Ако към това прибавим и допускането на Гамкрелидзе и Иванов, че сигматичните аористи са по-късни (образувани след разпадането на индоевропейската езикова общност), ще разполагаме със сериозна хипотеза за предисторията на старобългарските аористи. Би могло да се мисли, че аористните типове са възниквали последователно, като са се наслагвали един върху друг, т.е. един нововъзникващ тип не измествал изведнъж и изцяло предишните, а е заемал само част от позициите. Развоят не е бил равномерен нито по отношение на всички глаголи, нито по отношение на всички лица и числа (срв. например *ръхъ* – *рече*). Някои форми са били образувани по по-нов аористен тип, а при други до късно, та дори до ден днешен, се пазят по-архаични форми. Подобна хипотеза може да обясни и конкуренцията между аористите в старобългарските паметници⁸.

И така, ако приемем, че в ранния праславянски език всички глаголи от I спрежение I разред са имали форми за асигматичен аорист, който се образува без редуване спрямо лексикалната основа на сегашно време, става ясно защо съществуват нелични глаголни форми, които от формална глед-

⁸ От гледна точка на езиковата типология в конкуренцията между аористните типове в старобългарския език няма нищо учудващо, тъй като подобно състояние напълно съответства на езиковите особености на флективния езиков тип. За флективните езици е характерно съществуването и поддържането в историческа перспектива на различни формални класове в рамките на склонението и спрежението.

на точка създават впечатление, че са образувани от сегашната основа⁹. Следователно, съвсем не е задължително форми от типа на *оумьр-ьш-/оумьр-лз*, *рек-ъш-/реч-ен-* и подобни да са формално свързани с основата на сегашно време. Всъщност подобни минали причастия при глаголите от I спрежение I разред също се образуват от основата на аориста, но не на първия сигматичен, а на асигматичния аорист, чиято лексикална основа съвпада с тази на сегашно време. Въз основа на всичко това считаме, че миналите старобългарски причастия възхождат към миналата основа. Афиксите *-ъш-/въш-*, *-л-*, *-н-/ен-* конкретизират значението на миналата основа съответно до предходност спрямо действието на опорния глагол и пасивност и предходност спрямо действието на опорния глагол.

Формообразуващата основа на имперфекта следва да се разглежда именно в светлината на всичко изложено дотук, а не като просто сравнение между старобългарските и новобългарските форми. От приложението в края на настоящата работа може да се види, че по отношение на основата на старобългарския имперфект се обобщават три формални типа. При една част от глаголите имперфектът се образува от основата на аориста (например *вър-а-ахъ*, *коупова-ахъ*, *видѣ-ахъ*). При глаголите, при които няма разлика между сегашната и миналата основа, имперфектът се образува с морфема *-ѣ-/а-*, прибавена след лексикалната основа (например *ношаахъ*). Има и една група глаголи, при които имперфектът се образува с морфема *-ѣ-* от лексикална основа, формално съвпадаща с тази в сегашно време (например *двигнѣахъ*). Както вече обяснихме, при глаголите от I спрежение I разред не може еднозначно да се реши дали става дума за лексикалната основа на сегашното време или на аориста.

Комбинацията от тези три формални типа в рамките на старобългарския имперфект дава основание да се мисли, че първоначално морфемата *-ѣ-* е била темпорална гласна на имперфекта, а имперфектната основа е била вариант на миналата основа. Аргументите в подкрепа на подобно предположение са няколко. На първо място, съществуването на форми от типа на *въраахъ* ясно показва, че старобългарският имперфект действително възхожда към миналата основа. Голяма част от останалите форми (например *ношаахъ*, *речаахъ*, *несѣахъ*) не може с лекота да бъдат обявени за образувани от сегашната основа, най-малкото защото съществува аналогия между форми от типа на *нес-о-хъ*, *рек-о-хъ* и *нес-ѣ-ахъ*, *реч-а-ахъ*. След като приемаме, че *нес-о-хъ* е форма, образувана от миналата основа с темпорална гласна *-о-*, не би трябвало да отхвърляме възможността *нес-ѣ-ахъ* също да

⁹ Донякъде подвеждащ е и фактът, че за разлика от типа *вър-а-хъ* – *вър-а-лз*, при неличните форми на глаголи от типа на *решти*, *мръти*, *възлати* липсва темпорална гласна, която еднозначно да сочи аористната основа. Това обаче отново поставя въпроса за голямата степен на зависимост на старобългарските граматическите основи от лексикалната и за това доколко и в кои позиции има основание да се говори за обобщени основи за време.

е образувана от миналата основа с темпорална гласна -ѣ-. Нека да напомним и това, че от гледна точка на техния произход окончанията на аориста не съвпадат с окончанията на имперфекта, т.е. на теория са били фонетично възможни и форми без -ѣ- и тези форми не биха съвпаднали със съответните форми на аориста, например *рекахъ, *падахъ, *ношахъ, *двигнахъ и т.н. Това означава, че -ѣ- надали е имала функция на съединителна гласна, на морфема, която просто разширява лексикалната основа, за да я свърже с окончанията за лице, число и време -ахъ, -аше и т.н. И не на последно място бихме могли да изтъкнем и това, че в средновековните руски паметници са регистрирани имперфектни форми с -а-, например грѣдѣ-а-хъ, крѣдѣ-а-хъ, живѣ-а-хъ, истрѣгнѣ-а-хъ, постигнѣ-а-хъ, скрѣвѣ-а-хъ, горѣ-а-хъ и подобни. Според мен най-правдоподобно би било обяснението, че в руския език (в който не е извършена смяна на формообразуващата основа на имперфекта като част от трансформацията на темпоралната система) при някои глаголи -а- е била обобщена като темпорална гласна на имперфекта. Изброените форми от руски паметници са аналогични на българските, като единствено гласната е различна. Тези форми съответстват на едно по-старо състояние, в което -ѣ- или -а- са темпорални гласни на имперфекта, без да сочат сегашната основа.

Всичко това ни кара да считаме, че в старобългарския език -ѣ- е темпорална гласна на имперфекта, който в някои случаи се образува от основата на аориста, а в други – има собствена формообразуваща основа – вариант на миналата основа. Темпоралната гласна -ѣ- се явява единствено във формите на имперфекта, т.е. тази морфема е негов еднозначен маркер. В същото време фактът, че в старобългарския език имперфектът може да се образува от основата на аориста, действително показва семантична връзка между тези две глаголни времена. Затова е необходимо да се анализира предпазливо появата на неголям брой форми от типа на зѣвѣаше, трѣвѣаше, женѣахомъ и още няколко подобни в старобългарските паметници. Въз основа на всичко изложено дотук считаме, че не е задължително форма от типа на зѣвѣаше да сигнализира смяна на формообразуващата основа на имперфекта като следствие от променената му семантика. Ако приемем, че имперфектът има собствена темпорална гласна, то тази морфема би била достатъчно условие, за да се формализира това глаголно време. По-просто казано, не е изключено форми от типа на зѣвѣаше да са новообразования по модела на видѣахъ, двигнѣахъ, идѣахъ и подобни, но без все още да е започнал процесът на смяна на формообразуващата основа на имперфекта. Можем да забележим, че формите от типа на зѣвѣаше се появяват приблизително по същото време, когато рѣкохъ измества рѣхъ.

И в старата, и в новата темпорална система -ѣ- и неговите наследници са морфемите на имперфекта, но днес е сменено темпоралното значение, което този афикс носи. Въпросът кога е извършена промяната в значението на имперфекта, който се е превърнал в относително време, може да се реши

единствено в рамките на обширно изследване на българската темпорална система. Първоначалните ни наблюдения сочат, че трансформацията на категорията време надали е започнала преди средата на среднобългарския период. С цялата условност на това, доколко представителен и достоверен източник са влахо-българските грамоти, можем да кажем, че този паметник достатъчно ясно сочи настъпила промяна в българската темпорална система. Може подробно да се покаже, че в езика на грамотите вече са граматикализирани перфектът и бъдеще време¹⁰. Във влахо-българските грамоти се срещат няколко форми, които биха могли да се тълкуват като форми на бъдеще време в миналото: ... *тѣкмо наоучи богъ Брашовѣне, добри люди, та послоушахъ речъ господина кралѣ, та доидоше съ своими главами и и стоахъ съ мною въ неволи, понеже аще хтеше погинѣти сѣзи землѣ, и тѣе щехъ погинѣти, и землѣ господина ми кралѣ не щеше имети покои* (№ 12, Грамота на Александър, син на Мирча Велики, 1424–1427); *Того радѣ азъ чекахъ, како да ми прѣиде и мене нѣкоа исправа, ѡно ми не прѣиде ни едина исправа ни за апоклисари, ни за тѣзи добитѣкъ, що щеше да боудетъ щитъ христѣаномъ* (№ 85, Грамота на Млади Бесараб 1472–1481)¹¹. Ако в темпоралната система не съществува имперфект като относително време, няма как да има бъдеще време в миналото. Затова възникването на форми за бъдеще време в миналото (т.е. следходно относително време) е най-яркото доказателство, че в темпоралната система вече съществува и неследходно (едновременно) относително време, т.е. новобългарският имперфект.

Основният извод, който се налага, е, че организацията на новобългарските граматически основи при глагола е именно новобългарска, тя е плод на исторически развой, а не копира директно старобългарската система. Както в старобългарския, така и в съвременния български език съществуват обобщени основи за време (сегашна и минала основа в старобългарски). Но това не означава, че в старата и в новата система граматическите основи са се образували по един и същи начин и че темпоралните гласни са били гласни за обобщено време (в старобългарски такъв статут има единствено *-а-*, а останалите морфемни като *-о-*, *-е-*, *-ѣ-* са еднозначни маркери на

¹⁰ Възникването на относително време (каквото е имперфектът) предполага преди това в системата да е съществувало предварително време (перфект). Този въпрос заслужава внимание и доста повече обяснения, които са извън темата на настоящата работа (срв. у Герджиков 2013б). Отделно от това е необходимо и специално проучване какво всъщност е темпоралното значение на старобългарския перфект и дали това наистина е предварително време. Затова, за да установим кога имперфектът е станал относително време, не е достатъчно само да търсим в достигналите до нас ръкописи имперфектни форми, които са подобни на новобългарските. Необходимо е първо да намерим паметник, в който формите на аориста и на перфекта не са взаимозаменяеми, т.е. паметник, в който тези глаголни времена са с различна темпорална ориентация.

¹¹ Примерите от влахо-българските грамоти се дават по изданието на Л. Милетич (1896).

дадено глаголно време). Императивът и имперфектът си имат свои формообразуващи основи, които възхождат, вариант са съответно на сегашната при императива и на аористната при имперфекта.

Историята на темпоралните основи на българския глагол е белязана от сложното взаимодействие на два различни процеса. От една страна, това е създаването на граматически основи за обобщено време. Би могло да се проследи в исторически план как този тип граматически основи последователно заема все по-голяма част от българското глаголно формообразуване¹² (като изключим III новобългарско спрежение, в което изобщо не се прави разлика между сегашната и миналата основа поради наличието на видов суфикс). Този първи процес е свързан с трансформацията на българската темпорална система и превръщането на категорията време в хиперкатегория. Обобщените основи за време най-добре символизират сложния йерархичен характер на признаците в рамките на тази хиперкатегория. Вторият фактор, който влияе върху темпоралните основи на българския глагол, е съотношението между лексикалната и граматическата основа, а то от своя страна се променя във връзка с развоя от синтетизъм към аналитизъм. В сравнение с новобългарските граматически основи старобългарските са очевидно по-зависими от лексикалната основа и затова много често съвпадат с нея, като понякога граматическата основа (и темпоралната, и видовата) се изгражда единствено чрез редувания в лексикалната основа. Би могло да се мисли дали в основата на новобългарското диалектно членение не лягат именно различните начини, по които българските говори са се справяли с необходимостта да разделят лексикалната от граматическата основа.

ПРИЛОЖЕНИЕ 1

Формален тип ¹³	Грамматическа основа в С.	Грамматическа основа в императив	Грамматическа основа в Ао.	Грамматическа основа в Имп.	Инфинитив и минали причастия
С.: Ао.: Имп.	образува се с тема -е- (и редувания в лексикалната основа)	образува се с тема -и/-ъ-, и лексикалната основа на С.	образува се с редувания в лексикалната основа и/или тема -о- или 0	образува се с тема -ъ-	няма ясно правило за образуването им

¹² На това се дължи например преосмислянето на -ж- от аориста на глаголите от II старобългарско спрежение в -а-, срв. минѣхъ – минах.

¹³ В таблицата са използвани следните съкращения: С. – сегашно време, Ао. – аорист, Имп. – имперфект; двосточното показва съотношение, „редуване с“, например „С.: Ао./Имп.“ следва да се разбира като „основата на С. се редува с миналата основа (на Ао. и на Имп.)“. За улеснение в таблицата не е включена специална графа с формообразуването на сегашните причастия, при които формалната структура е напълно ясна и с нищо не променя съотношението между сегашната и миналата основа.

решти, пасти (I–I с лексикална основа на шумов консонант)	реч-е-ши, паД-е-ши	рѣц-и, рѣц-ѣ-мѣ	рѣ-хѣ, рек-о-хѣ, паД-е	реч-а-ахѣ ¹⁴ , паД-ѣ-ахѣ	рек-ѣш-, реч-ен-ѣ
вѣзати, мрѣти (I–I с лексикална основа на сонор)	вѣзѣм-е-ши, мѣр-е-ши	мѣр-и, мѣр-ѣ-мѣ	вѣзѣ-хѣ, мѣр-ѣ-хѣ, мѣр-о-хѣ	мѣр-ѣ-ахѣ, вѣзѣм-ѣ-ахѣ	оѣмѣр-ѣш-, вѣзѣм-ѣш-, вѣзѣ-л-ѣ, вѣзѣ-т-ѣ
брати (III–IVa)	борѣ-е-ши,	бор-и, бор-и-мѣ	бр-а-хѣ	бор-ѣ-ахѣ	борѣ-ен-ѣ, бр-н-ѣ
двигнѣти (II)	двигнѣ-е-ши	двигн-и, двигн-ѣ-мѣ	двиг-ѣ, двиг-о-хѣ, двигнѣ-хѣ	двигн-ѣ-ахѣ	образуват се от основата на Ао. двиг-ѣш-, двигнѣ-вѣш-
С.: Ао./Имп.	образува се с тема -е- и/или редуваня в лексикалната основа	образува се с тема -и-/-ѣ-и лексикалната основа на С.	образува се с тема -а-, 0 и/или редуваня в лексикалната основа	образува се от основата на Ао.	образуват се от основата на Ао.
бѣрати, плакати (I–II, III–IVb)	бѣр-е-ши, плач-е-ши	плач-и, плач-и-мѣ, плач-ѣ-мѣ	бѣр-а-хѣ, плак-а-хѣ	бѣр-а-ахѣ, плак-а-ахѣ	бѣр-а-вѣ, бѣр-а-н-ѣ
коѣповати (III–III)	коѣповѣ-е-ши	коѣповѣ-и, коѣповѣ-и-мѣ	коѣпов-а-хѣ	коѣпов-а-ахѣ	коѣпов-а-л-ѣ
вѣлѣти (IV–I)	вѣл-и-ши	вѣл-и, вѣл-и-мѣ	вѣлѣ-хѣ	вѣлѣ-ахѣ	вѣлѣ-вѣ
играти, знати (III–II, IVa)	игра-е-ши, зна-е-ши	зна-и, зна-и-мѣ	игра-хѣ, зна-хѣ	игра-ахѣ, зна-ахѣ	игра-л-ѣ, зна-вѣ
С./Ао.: Имп.	не се различава от основата на Ао.	неясно	не се различава от основата на С.	образува се с тема -ѣ-	неясно
носити (IV–II)	носи-ши	нос-и, нос-и-мѣ	носи-хѣ	нош-а-ахѣ	носи-л-ѣ

¹⁴ По отношение на тази форма е ясно, че граматическата основа се образува с етимологичен -ѣ-, разподобен в -а- по чисто фонетични причини.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Алексова 2009 А л е к с о в а, Кр. Видове граматически афикси в синтетичната глаголна словоформа в съвременния български език. – В: Отговорността пред езика. Кн. 3. Summa cum pietate. Studia litterarum. Сборник, посветен на 65-годишнината на проф. д-р Кина Вачкова. Шумен, 2009, 217–230.
- Вайан 2007 В а й а н, А. Руководство по старославянскому языку. Москва, 2007.
- Ганева 2012 Г а н е в а, Г. Глаголната суфиксация в историята на българския език с оглед изграждането на видовата опозиция. Автореферат на дисертация за присъждане на образователната и научна степен „доктор“. София, 2012.
- Гамкрелидзе, Иванов 1984 Г а м к р е л и д з е, Т., В. И в а н о в. Индоевропейский язык и индоевропейцы. Реконструкция и историко-типологический анализ праязыка и протокультуры. Т. 1. Тбилиси, 1984.
- Герджиков 1988 Г е р д ж и к о в, Г. Преустройството на темпоралната система в старобългарския период и началото на специфичния път на развитие на българския глагол. – В: Славянска филология. Т. 19. София, 1988, 127–137.
- Герджиков 2013а Г е р д ж и к о в, Г. Темпоралните ориентации, които изграждат значенията на българските глаголни времена. – В: Избрани студии и статии по езикознание. София, 2013, 220–235.
- Герджиков 2013б Г е р д ж и к о в, Г. Категорията „време“ като хиперкатегория. – В: Избрани студии и статии по езикознание. София, 2013, 236–249.
- Грамматика 1993 Грамматика на старобългарския език. София, 1993.
- Добрев 1982 Д о б р е в, Ив. Старобългарска граматика. Теория на основите. София, 1982.
- Добрев, Икономова, Тотоманова 1983 Д о б р е в, Ив., Ж. И к о н о м о в а, А.-М. Т о т о м а н о в а. Старобългарски език за X клас на НГДЕК. София, 1983.
- Куцаров 1999 К у ц а р о в, Ив. Морфология. – В: Б о я д ж и е в, Т., Ив. К у ц а р о в, Й. П е н ч е в. Съвременен български език. Фонетика. Лексикология. Словообразуване. Морфология. Синтаксис. София, 1999, 277–497.
- Милетич 1896 М и л е т и ч, Л. Дако-ромъните и тяхната славянска писменост. Ч. 2. Нови влахо-български грамоти от Брашов. – Сб.НУ, 13, 1896, 3–152.
- Славова 2015 С л а в о в а, Т. Някои наблюдения върху глаголната система в Учительното евангелие на Константин Преславски. – В: Кирило-Методиевски четения 2015. Юбилеен сборник. София, 2015, 130–139.
- Тотоманова 2009а Т о т о м а н о в а, А.-М. Към историята на българската темпорална система. – В: Т о т о м а н о в а, А.-М. Из историята на българския език. Сборник статии. София, 2009, 169–175.
- Тотоманова 2009б Т о т о м а н о в а, А.-М. Старинни и нови черти на Ватиканския палимпсест. – В: Т о т о м а н о в а, А.-М. Из историята на българския език. Сборник статии. София, 2009, 231–239.
- Тотоманова 2014 Т о т о м а н о в а, А.-М. Единството на българския книжовен и некнижовен език през X–XI век. – В: П о п к о н с т а н т и н о в, К., А. Т о т о м а н о в а. Епохата на българския цар Самуил. Език и писменост. София, 2014, 79–173.
- Тотоманова, Славова, Ганева 2015 Т о т о м а н о в а, А., Т. С л а в о в а, Г. Г а н е в а. Грамматически речник на старобългарския език. <http://cyrillomethodiana.uni-sofia.bg/mdocs/category/10-grammar-dictionary>.

- Харалампиев 2001 Харалампиев, Ив. Историческа граматика на българския език. Велико Търново, 2001.
- Aitzetmüller 1977 Aitzetmüller, R. Belegstellenverzeichnis der altkirchenslavischen Verbalformen (= Monumenta linguae Slavicae dialecti veteris. T. 11). Würzburg, 1977.
- Diels 1963 Diels, P. Altkirchenslavische Grammatik. T. 1: Grammatik. Heidelberg, 1963.
- Leskien 1871 Leskien, A. Handbuch der altbulgarischen (altkirchenslavischen) Sprache. Grammatik, Texte, Glossar. Weimar, 1871.
- Schleicher 1852 Schleicher, A. Die Formenlehre der kirchenslawischen Sprache erklärend und vergleichend dargestellt. Bonn – Hildesheim, 1976; Hamburg, 1998.

THE TEMPORAL STEMS OF THE OLD BULGARIAN VERB

(Summary)

The paper discusses the formalization of the category of *Tense* combining the temporal stems and inflections of the verbs in Old Bulgarian. The focus is on the different types of temporal stems. A comparison between the present and the aorist stems in the old and the modern verbal systems is made. The paper pays particular attention to the historical change of the stem of the imperfect tense.

*Gergana Ganeva,
Sofia University "St. Kliment Ohridski"*